

УДК 339.72

Кравчук Н.Я., кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри міжнародних фінансів,
Тернопільський національний економічний університет

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ФІНАНСОВИХ ДИСБАЛАНСІВ

Обґрунтовано системні детермінанти глобальних фінансових дисбалансів, розкрито особливості їх виникнення, форми прояву та наслідки з позицій методології міжсистемних трансформацій і теорії нерівноважного глобального розвитку. Узагальнено концептуальні засади та обґрунтовано економічну сутність глобальних фінансових дисбалансів через систему філософських категорій «сутність» і «явище», «зміст» і «форма».

Ключові слова: глобальні фінансові дисбаланси, асиметрії і диспропорції глобального розвитку, фінансові протиріччя, системні ризики, кризові явища, стійкість і стабільність світової економіки.

Рис. 1, Літ. 15

Кравчук Н.Я., кандидат экономических наук, доцент,
докторант кафедры международных финансов,
Тернопольский национальный экономический университет

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ ФИНАНСОВЫХ ДИСБАЛАНСОВ

Обоснованы системные детерминанты глобальных финансовых дисбалансов, раскрыты особенности их возникновения, формы проявления и последствия с позиций методологии межсистемных трансформаций и теории неравновесного глобального развития. Обобщены концептуальные основы и экономическая сущность глобальных финансовых дисбалансов в системе философских категорий «сущность» и «явление», «содержание» и «форма».

Ключевые слова: глобальные финансовые дисбалансы, асимметрии и диспропорции глобального развития, финансовые противоречия, системные риски, кризисные явления, устойчивость и стабильность мировой экономики.

*Natalia Kravchuk, PhD, Associate Professor,
Ternopil National Economic University*

CONCEPTUALISATION OF GLOBAL FINANCIAL IMBALANCES

Annotation. System determinants of global financial imbalances have been justified in this article; their origin peculiarities, manifestation forms and the consequences from the perspectives of intersystem transformations methodology and nonequilibrium global development theory have been disclosed. Conceptual principles have been generalized; the economic essence of the global financial imbalances through the philosophic categories “essence” and “phenomenon”, “content” and “form” have been justified.

Key words: global financial imbalances, asymmetries and imbalances of global development, financial contradictions, system risks, crisis phenomena, world economy resistance and stability.

JEL Classification: D59, F21, F39, F49, H87

Постановка проблеми. Упродовж останніх років (а надто з початку світової фінансової кризи) у науковій і аналітичній літературі з міжнародних фінансів і макроекономіки приділяється значна увага проблемі глобальних фінансових дисбалансів. Вони посіли центральне місце у дискусіях про причини глобальної фінансової кризи і перспективи реформування світової фінансової архітектури, проте науково обґрунтованого визначення самого поняття «глобальні фінансові дисбаланси» жодне наукове дослідження не дає. І це природно. Адже, коли специфіка суспільного явища окреслюється за допомогою префіксу «дис-», то увага акцентується виключно на запереченні (у даному випадку рівноваги), а системна визначеність нової якості, що утверджується, залишається не ідентифікованою. Однак сучасний етап еволюції економічної науки, кореспондуючи з міжсистемними трансформаціями у глобальному розвитку кінця XX – початку XXI століття, симптоматично породжує проблему інтелектуального та змістовного оновлення усталених теорій і концепцій, необхідності напрацювання понятійно-категоріального апарату, адекватного радикальним змінам. У цьому контексті постає завдання ґрунтовного дослідження глобальних фінансових дисбалансів, з'ясування їхньої сутності, змістовного наповнення, з подальшим аналізом основних форм прояву.

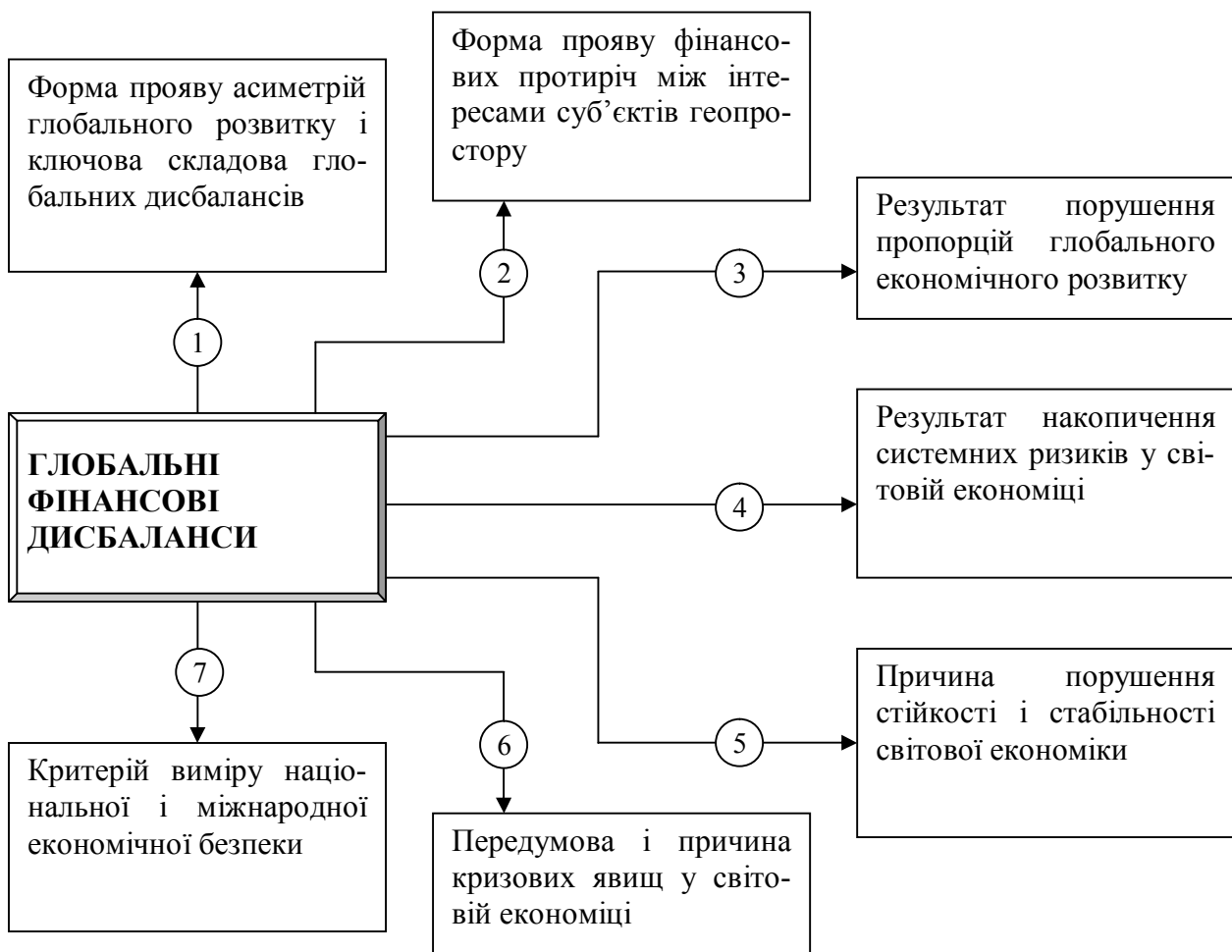
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом проблемі глобальних фінансових дисбалансів присвячено праці західних – А. Грінспена (*A. Greenspan*), П. Кругмана (*P. Krugman*), М. Обстфельда (*M. Obstfeld*), К. Рогоффа (*K. Rogoff*), Дж. Стігліца (*J. Stiglitz*), російських – А. Апокіна, А. Герца, В. Данілова-Данільяна, Г. Рапопорта та українських учених – В. Козюка, Д. Лук'яненка, С. Науменкової, Я. Столярчук, І. Шкодіної та інших. Із контексту існуючих досліджень можна виділити *два основних емпіричних підходи* до визначення сутності й причин глобальних дисбалансів. Перший підхід акцентує увагу на міжнародних асиметриях у попиті і пропозиції на товари. У такому контексті глобальні дисбаланси є «сукупністю дефіцитів і профіцитів рахунку поточних операцій, які накопичувалися у світовій економіці з кінця 90-х років XX століття» [1]. Більшістю прихильників цієї точки зору глобальні дисбаланси розглядаються, передусім, як платіжні дисбаланси і як джерело порушення стійкості і рівноваги у глобально-центричній економіці [2-7]. Другий підхід базується на міжнародних асиметриях у попиті і пропозиції на активи. Згідно з цією точкою зору акцент зміщується у бік рахунку операцій з капіталом [8-11].

Звідси очевидний висновок – зрозуміти природу останньої глобальної кризи неможливо без *урахування глобальних дисбалансів в міжнародній торгівлі і потоках капіталу*, які почали накопичуватися з другої половини 1990-х років [3]. Для таких суджень є дійсно реальні підстави. Однак, не лише для теорії, але й для економічної практики важливим є подолання виключного емпіризму у трактуванні поняття «глобальні фінансові дисбаланси». Окрім цього певний сумнів викликає ще й проблема коректності ототожнення дисбалансу із виключно негативним у світовій економіці явищем. Щоб розібратися у суті цієї проблеми, логічніше було б поставити питання про нову парадигму нерівноважного глобального розвитку. Проте, для початку, звернемося до теоретико-методологічних аспектів дослідження глобальних фінансових дисбалансів, які за сучасних умов глобального розвитку мають набагато складніший і гетерогенний характер, ніж це може здатися на перший погляд.

Метою статті є концептуальне обґрунтування економічної сутності й системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів, особливостей їх виникнення, форм прояву та наслідків з позицій адекватної сучасним реаліям методології міжсистемних трансформацій і теорії нерівноважного глобального розвитку.

Основні результати дослідження. Нові перспективи політекономічного аналізу пов'язуються останнім часом з методологічним осмисленням нелінійної (дисипативної) рівноваги складних, незбалансованих, біфуркаційних за своїм змістом систем економічного розвитку [12, с. 144]. В умовах системної неупорядкованості суспільно-економічних відносин проблема глобальних фінансових дисбалансів набуває зростаючої актуальності, а основні сутнісні характеристики цього поняття можуть бути сформульовані через технології категоріальної діалектики відповідним чином (рис. 1).

Рис. 1. Узагальнення сутнісних характеристик та системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів*.



* Узагальнено і побудовано автором.

Передусім предметна сутність глобальних фінансових дисбалансів безпосередньо пов'язана з концепцією асиметричності глобального розвитку. Йдеться про одну з принципових методологічних позицій, у вимірах якої геофінансовий простір характеризується, з одного боку, внутрішньою структурно-функціональною цілісністю, а з іншого – підпорядковується закономірностям розвитку системи глобальних суспільних відносин, що вирізняється асинхронністю, диспропорційністю та нерівномірністю розвитку. З огляду на такий контекст глобальні фінансові дисбаланси прямо інтегровані з поняттям асиметрій глобального розвитку і глобальними дисбалансами у широкому розумінні. В останньому аспекті йдеться про глобальні фінансові дисбаланси як мікрочастинку глобальних системних дисбалансів, з якими закономірно стикнувся світ в умовах міжсистемних трансформацій.

Значимість методології міжсистемних трансформацій особливо увиразнюється при аналізі *глобальних фінансових дисбалансів з позицій загострення фінансових протиріч між інтересами окремих суб'єктів геопростору*. Гіпотетично формами прояву економічної рівноваги є забезпечення оптимальної відповідності між інтересами суб'єктів економічної діяльності. Натомість поглиблення диспропорційності, неузгодженості, конфліктності інтересів призводять до її порушення. Іншими словами, глобальні фінансові дисбаланси є результатом виникнення і загострення певних суперечностей.

Свого часу, описуючи ринкову рівновагу, А. Сміт охарактеризував її як «бажаний стан», коли інтереси одних сприяють задоволенню потреб інших. Однак, розкриваючи теоретико-методологічні засади системного аналізу глобальних фінансових дисбалансів і загальної рівноваги, важливо звернути увагу на проблему ефективності і асиметричності розподілу ресурсів. При цьому важливо відрізнити поняття ефективності від справедливості, адже загально-відомо, що дії, спрямовані на підвищення загального добробуту, можуть підвищити його на користь одних за рахунок інших. Якщо при цьому більше вигод отримує найбагатша частина населення світу, то підвищення ефективності супроводжується посиленням асиметричного ефекту – соціальної нерівності в глобальному масштабі.

У концептуальному вимірі поняття «глобальні фінансові дисбаланси» кореспондує із поняттями «рівновага» і «диспропорційність» глобального економічного розвитку [7; 11]. У широкому розумінні економічні диспропорції – порушення кількісно-вартісних співвідношень між стадіями й елементами суспільного виробництва, що призводять до втрати економічної рівноваги. Оскільки механізм формування економічних пропорцій визначається об'єктивними економічними законами, то саме їх порушення призводить до втрати як часткової, так і загальної економічної рівноваги. У першому випадку йдеться про втрату кількісно-якісної відповідності двох взаємозалежних вимірів економічного розвитку, що мають локальний і короткостроковий характер (наприклад, виробництва і споживання). У другому випадку мова йде про порушення кількісно-вартісних співвідношень процесу відтворення в цілому, які охоплюють усю світову економіку, є тривалішими у часі, мають циклічний характер, призводять до диспропорційності розвитку всіх сфер, ринків та галузей економіки.

Загалом можна виділити декілька причин диспропорційності глобального економічного розвитку. Передусім йдеться про безпрецедентні темпи економічного зростання окремих складових світової економіки, які, з одного боку, сприяли збільшенню на чверть світового ВВП за останні п'ять років, а з іншого – неминуче призвели до накопичення структурних диспропорцій і глобальних дисбалансів між виробництвом і споживанням [5]. Якщо виробництво дедалі більше почало концентруватися на Сході (передусім йдеться про Індію і Китай), то головні ринки збуту залишилися в країнах Заходу (так, скажімо, США, виробляючи лише 20% світового ВВП, споживають близько 40%, а країни ЄС споживають на 5% більше, ніж виробляють). Тривалий час цей глобальний дисбаланс розглядався як основа стійкості світового економічного зростання.

По-друге, диспропорційність глобального економічного розвитку посилила трансформація цільової функції бізнесу в бік зростання капіталізації. Відбулося порушення пропорцій між виробництвом (як вихідним пунктом і домінуючим моментом руху глобальної вартості) [5] й розподілом (як самостійною фазою перерозподілу глобальної доданої вартості). В результаті «прагнення до максимізації капіталізації вступило у суперечність із реальним підґрунтям соціально-економічного прогресу – підвищенням продуктивності праці» [7, с. 60]. Як наслідок – відбулося відокремлення фінансової системи від реального сектора, через що обсяг фіктивного капіталу, що обертається на фондових ринках, у кілька разів перевищив ВВП країн [7, с. 61]. Даний процес набрав динаміки з 1970-х років завдяки утворенню «світового фінансового простору», який, з одного боку, є ієрархізованим, а з іншого – без глобального контролю.

І на кінець, по-третє, диспропорційність глобального економічного розвитку зростає внаслідок сек'юритизації, що дає можливість відкласти у часі прояви ризиків за допомогою складних фінансових інструментів і різних математичних стратегій.

У підсумку наростання і поглиблення глобалізаційних процесів у світовій економіці супроводжується перманентною фінансовою нестабільністю і масштабними системними ризиками, що охоплюють усю світову економіку, а не окрему національну економічну систему чи групу фінансових інститутів, що оперують у конкретному сегменті ринку. Іншими словами, *глобальні фінансові дисбаланси стали результатом накопичення системних ризиків у світовій економіці.*

Гіпотетично функціонування сучасних глобальних фінансових ринків дозволяє суб'єктам світової економіки (в т.ч. фінансовим інститутам) через використання інноваційних фінансових інструментів інтегрувати і мінімізувати ризики втрат від неочікуваних і різних змін валютних курсів, відсоткових ставок, виробити адаптаційний синдром до стресових ситуацій і неочікуваних асиметричних шоків. Проте насправді спостерігається парадокс: ринки не мінімізують ризики, а лише видозмінюють, структурують і перерозподіляють їх. З урахуванням систематичного характеру глобальних ризиків і миттєвого поширення інформації через основні світові фінансові центри системні ризики залишаються постійною потенційною загрозою для функціонування усєї глобальної фінансової системи.

Відтак *глобальні фінансові дисбаланси є причиною порушення стійкості і стабільності світової економіки* [10, 11]. З точки зору методології системного аналізу і теорії лінійного розвитку категорії «рівновага», «стійкість» і «стабільність» нерозривно пов'язані. Під *стійкістю системи* в широкому контексті розуміють її *урівноважений стан* чи *стабільний, розмірений розвиток*, за якого вона тривалий час зберігає і виявляє свої властивості, не піддаючись руйнівному зовнішньому впливу. Стійкість характеризує поведінку динамічної системи на нескінченному проміжку часу і передається через одну із таких її властивостей, як: здатність обмежено відхилитися від заданої траєкторії руху при малих збуреннях початкового стану системи; зберігати деякі риси фазового портрета при малих збуреннях; в процесі руху залишатися в обмеженій зоні фазового простору; або повертатися до свого початкового стану.

В економіці рівновага вважається стійкою, якщо після будь-якого порушення балансу проявляється природна зворотна тенденція до стану рівноваги. Зазвичай в аналізі загальної економічної рівноваги використовуються поняття статичної і динамічної стійкості. Якщо для статичної стійкості вирішальне значення має загальна зміна надлишкового попиту, що сформувався на ринку у відповідь на зміну цін, то динамічна стійкість має езотеричний характер і передбачає деякий відрізок часу, необхідний мультиринковій системі для повернення до стану рівноваги. При цьому статична стійкість системи загальної рівноваги передбачає ізольовану стійкість на окремих ринках і не є ні не обхідною, ні достатньою умовою для динамічної стабільності.

У продовження вищезазначеного, *глобальні фінансові дисбаланси* можна розглядати як *передумову і причину кризових явищ у світовій економіці* [13; 14, С. 21-42]. З позицій технологій категоріальної діалектики поняття «рівновага», «дисбаланси» і «криза» нерозривно пов'язані в контексті дуалістичної природи циклічного розвитку, оскільки «циклічність завжди є органічним поєднанням двох складових: кризи і рівноваги» [13, С. 133, 136].

Ключові теоретичні положення глобальних фінансових дисбалансів, як складової вчення про циклічний розвиток світової економіки, базуються на основних методологічних концептах теорії криз і дисипативної рівноваги. По-перше, *кризи неминучі* – вони закономірно і об'єктивно виникають тоді, коли «потенціал прогресу ключових елементів існуючої системи вже в основному вичерпався і водночас зародились і починають боротьбу елементи нової системи» [14, с. 25]. Цей період супроводжується накопиченням дисбалансів, наростаючою невизначеністю системи і волатильністю її ключових елементів. По-друге, «*кризи – порушення рівноваги і водночас процес переходу до нового стану рівноваги*». У такому контексті кризи можна розглядати як граничну межу накопичених змін і дисбалансів. Якщо відомі тенденції протікання кризи і природа дисбалансів, що стали причиною її розгортання, то можна спрогнозувати кінцевий результат кризи – той «певний рівень рівноваги, до якої вона тяжіє» [15, с. 218]. По-третє, А. Богданов стоїть на позиції *універсальності поняття кризи*: «Усі зміни... мають розглядатися як особлива форма кризи. Будь-яка «неперервність» може бути розбита аналізом на нескінченну кількість криз» [15, с. 253]. В аналізі циклічних хвиль кожна із багаточисленних фаз, на які можна розбити динаміку хвилі, може бути тектологічно виокремлена як особлива форма. Звідси тектологічний парадокс за А. Богдановим: «*рівновага – окремих випадок криз*», тому «*поняття кризи в тектології універсальне*» [15, с. 254]. З урахуванням зазначеного, дисбаланси можна розглядати як особливу форму «нескінченної кількості криз» і як зовнішній прояв внутрішньо притаманних циклічній динаміці протиріч; вони стають закономірно-

перманентним явищем, що вкладається у концепт діалектичної тріади: «рівновага – дисбаланси – криза». В такому контексті дисбаланси охоплюють різні рівні і нескінченну різноманітність форм прояву, відображаючи просторово-часові трансформації. По-четверте, за Ю. Яковцем кожна криза у своїй динаміці проходить декілька стадій: *латентний період*, коли дисбаланси загострюються, але ще не прориваються кризовими явищами; цей період, як правило, співпадає із завершальним етапом фази стабільного розвитку попереднього циклу й початком зародження наступного; *період обвалу* (вибуху), коли всі протиріччя загострюються, а дисбаланси проявляються через різке погіршення динаміки показників розвитку системи; у цей період порушується стійкість і зростає альтернативність варіантів розвитку нової системи; *період згладжування кризи* і перехід до фази депресії, коли забезпечується тимчасова рівновага у нижній фазі циклічного розвитку; це період корекції існуючих дисбалансів і зародження нових. Тривалість цих періодів, як і самої кризи, неоднакова, а наслідки не прогнозовані [14, с. 27]. Відповідно, кризи і дисбаланси, виконують три найважливіші функції: усунення (або якісного реформування) застарілих елементів діючої (але такої, що вичерпала свій потенціал) системи – *руйнівна функція*; утвердження елементів нової системи – *творча функція*; випробування на міцність, збагачення і передачі у спадок тих елементів системи, які акумулюються, накопичуються, переходять у майбутнє (інколи частково модифікуючись) – *спадкова функція*. І, на кінець, по-п'яте, за характером протікання А. Богданов розрізняє кризи «вибухові», які розвиваються лавиноподібно і призводять до повного руйнування систем, знищення їх першопочаткової форми, і «затухаючі» – розвиваються поступово, ведуть до затухання флуктуацій і встановлення нової рівноваги [15, с. 233]. Аналогічним чином дисбаланси за своїм характером можуть передувати новому етапу в розвитку системи або її руйнуванню і розпаду; протікати ізольовано, відносно незалежно від інших дисбалансів – або ж співпадати, взаємодіяти між собою, зумовлюючи резонансний ефект; виступати як неминуча закономірна фаза циклічної динаміки – чи як випадковий результат стохастичних асиметричних шоків.

Глобальні фінансові дисбаланси важливо розглядати і як критерій виміру національної і міжнародної економічної безпеки. Емпірично проблема глобальних фінансових дисбалансів тісно пов'язана зі структурними змінами в балансі сил між урядами, міжнародними організаціями і глобальними ринками. Гіпертрофоване перебільшення потенціалу глобальних фінансових ринків та недалекоглядне ігнорування ключової ролі державної влади в урегулюванні їх ефективного функціонування, наводять на думку, що сучасна фінансова глобалізація керується швидше ринком, а ніж державою. Підсилена фінансовою лібералізацією влада ринків і приватних фінансових інститутів, актуалізує не лише питання забезпечення фінансової стабільності, але й проблеми дієвості державної влади, економічної незалежності й економічної безпеки держави.

Висновки. Для узагальнення концептуальних засад та обґрунтування економічної сутності глобальних фінансових дисбалансів скористаємося загальновідомими філософськими категоріями – «сутність» і «явище», «зміст» і «форма», діалектичний взаємозв'язок яких дає можливість досягнути єдності теорії і практики у їхньому дослідженні.

Отже, за сутністю глобальні фінансові дисбаланси є економічною категорією, яка відображає порушення дії об'єктивних економічних законів і кількісно-вартісних пропорцій у масштабах світової економіки, що виникають у процесі руху вартості між основними суб'єктами міжнародних обмінно-розподільчих і перерозподільчих відносин. Як об'єктивно існуюча реальність глобальні фінансові дисбаланси – явище, що виникає у випадку нееквівалентного міжнародного обміну товарами і послугами, порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості й перерозподілу світових рентних доходів, заощаджень та інвестицій. Це явище набуває матеріального вираження у валютних надходженнях і валютних платежах, що відображаються у платіжному балансі країни. За змістом глобальні фінансові дисбаланси – порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі і міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків за обсягами і наповненістю, їх різновекторною спрямованістю і асинхронністю у просторі і часі. Якщо у сфері міжнародної торгівлі глобальні

фінансові дисбаланси пов'язані з нееквівалентністю обміну і на практиці означають незбалансованість грошових потоків з матеріальними цінностями і благами, то у процесі міжнародного руху капіталу виникають протиріччя перерозподілу вартості у просторі й часі. Відтак *основними формами прояву глобальних фінансових дисбалансів є*: валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси; зовнішня заборгованість і незбалансована міжнародна ліквідність; дисбаланси у світових заощадженнях та інвестиціях; глобальні фіскальні розриви тощо.

Загалом подані у статті основні методологічні концепти і ключові положення теорії глобальних фінансових дисбалансів відображають лише загальні принципові підходи, які в кожному окремому випадку можна наповнювати конкретним змістом. Актуальною, наприклад, є емпірична оцінка впливу цього явища на перерозподіл глобальних ланцюгів доданої вартості; не менш важливим є дослідження ролі глобальних фінансових дисбалансів у реструктуризації геофінансового простору й у переході до нового світового економічного порядку. Ці проблеми, по суті, є новим викликом для світової економіки і глобального розвитку, що беззаперечно актуалізують наукові дослідження у сфері цієї проблематики.

Література

1. Доклад МВФ: перспективы развития мировой экономики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2009/01/pdf/texttr.pdf>.
2. Krugman P. New Economic Perspectives / P. Krugman. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://neweconomicperspectives.blogspot.com/> 2009/07/krugmans-nev-cross-confirms-it-job.html/
3. Obstfeld M. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes / M. Obstfeld, K. Rogoff // Asia and the Global Financial Crisis: Asia Economic Policy Conference. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elsa.berkeley.edu/~obstfeld/globalimbalances2010.pdf>
4. Апокин А. Проблема глобальных дисбалансов в мировой экономике / А. Ю. Апокин // Вопросы экономики. – 2008. – №5. – С. 51-61.
5. Данилов-Данильян В. Глобальный кризис как следствие структурных сдвигов в экономике / В. Данилов-Данильян // Вопросы экономики. – 2009. – №7. – С. 31-41.
6. Лук'яненко Д. Глобальні фінансові дисбаланси та їх макроекономічні наслідки / Д. Лук'яненко, А. Поручник, Я. Столярчук // Журнал європейської економіки. – 2010. – Том 9 (1). – С. 73-92.
7. Шкодін І.В. Основні диспропорції розвитку світового господарства на сучасному етапі / І.В. Шкодін // Фінанси України. – 2010. – №7. – С. 58-64.
8. Гринспен А. Эпоха потрясений: Проблемы и перспективы мировой финансовой системы / Алан Гринспен; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 496 с.
9. Stiglitz J. Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy / J. E. Stiglitz. – New York: WW Norton & Co, 2010. – 361p.
10. Козюк В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності: Монографія / В. В. Козюк. – Тернопіль: ТНЕУ, «Економічна думка», 2009. – 728 с.
11. Науменкова С. Проблеми подолання негативного впливу глобальних диспропорцій та формування нового геофінансового механізму / С.В. Науменкова, С.В. Міщенко // Фінанси України. – 2009. – №3. – С. 23-36.
12. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.
13. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / А.С. Гальчинський. – К.: «АДЕФ-Україна», 2010. – 572 с.
14. Яковец Ю.В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю.В. Яковец. – Москва: Экономика, 2011. – 384 с.
15. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А.А. Богданов. Кн. 1, 2. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1 – 304 с.; Кн. 2 – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013